

УДК 93/94:658.6/9 (477) "1931/1936"

Ольга Мельничук*

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ДОХОДУ СИСТЕМИ «ТОРГСИН» В УСРР

У статті описано діяльність системи «Торгсин» в УСРР, показано значення надходжень золотих виробів та монет, операції з переказами для зростання доходів торговельної мережі. На основі архівних матеріалів, більшість з яких до наукового обігу введено вперше, висвітлено економічні та суспільні передумови викачування коштовностей у населення на користь держави, показано недоліки та зловживання у цій справі. Обґрунтовано висновок стосовно того, що за допомогою системи «Торгсин» видобувалось золото і валюта для потреб індустріалізації, а головною передумовою для успішного розвитку торговельної мережі був голодомор.

Ключові слова: золото, коштовності, грошові перекази, торговельна мережа, голод.

В статье описано деятельность системы «Торгсин» в УССР, показано значение сдачи золотых изделий и монет а также операции с переводами для увеличения прибыли торговой сети. На основе архивных материалов, большинство из которых в научный оборот были введены впервые, освещены экономические и социальные предпосылки выкачивания драгоценностей у населения в пользу государства, показано недостатки и злоупотребления в этом деле. Подведен итог, что с помощью системы «Торгсин» доставалось золото и валюта для нужд индустриализации, а главной предпосылкой для успешного развития торговой сети был голодомор.

Ключевые слова: золото, драгоценности, денежные переводы, торговая сеть, голод.

In article the author describes the activities of «Torgsyn» system in USSR, shows the significance of letting of gold goods and coins, money ordering operations for increase of profit of trading network, covers economical and social preconditions of extraction of valuables from people in country favor, tells about defects and misuses of this business. It was analyzed on the basis of archive materials most of which are used for the first time. The conclusion is grounded that gold and foreign currency was extracted using «Torgsyn» system for industrialization and famine was main precondition for success of trading network.

Key words: gold, valuable, money orders, trading network, famine.

Історія мережі «Торгсин» тісно пов'язана з голодомором 1932–33-х років. Адже саме в умовах жадливої продовольчої ситуації, люди змушені були йти до торгсинівських магазинів, щоб обміняти дорогоцінності, сімейні реліквії, чи монети, що збереглись ще з царських часів на такі необхідні продукти харчування. Основними джерелами доходу торговельної мережі були надходження золота, срібла, дорогоцінностей, предметів старовини від населення а також прийом переказів з-за кордону. Ставиться завдання якнайповніше розкрити дані аспекти, показати систему

* *Мельничук Ольга* – аспірантка відділу історії України 1920–30-х років Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Кульчицький С.В.

та кількість надходжень тощо. Хронологічні рамки роботи визначені часом функціонування торговельної мережі «Торгсин» в Україні (1931–1936 рр.). Об'єктом дослідження є система «Торгсин» в УСРР, предметом – її операції з золотом, сріблом та грошовими переказами з метою отримання прибутків для держави.

Основним джерелом дослідження історії «Торгсину» являються архівні фонди ЦДАВО, ЦДАГО та ДАКО, які нещодавно були розсекречені та потребують подальшого опрацювання. Адже історіографія по даній тематиці є порівняно невеликою. Існує ряд праць В.І. Марочка¹² та О.О. Осокіної³⁴⁵, в яких розглядаються передумови виникнення та основні етапи функціонування торговельної мережі, її недоліки та досягнення.

Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями – «Торгсин» була створена влітку 1930 року. Українська торговельна мережа, що була філією всесоюзного об'єднання почала своє існування в 1931 році.

Першопочатковим завданням «Торгсину» було обслуговування іноземних громадян, та зі зростанням економічної кризи, нестачею валюти на потреби індустріалізації, контора переорієнтувалася в основному на радянського покупця. В умовах масового голоду відкрилась можливість вилучення якомога більшої кількості золота, срібла та іноземної валюти в громадян.

Золото в мережі «Торгсину» приймалось в будь-якому вигляді: в побутових виробках, ломі, монетах старого чекану, ювелірних, художніх виробках, приймали також пісок (шліхт), золоті злитки, самородки навіть відходи. Здачі не підлягали лише церковні предмети, оскільки майно церкви було націоналізовано, отже вони вважались краденими в державі, якщо надходили від приватної особи, та підлягали конфіскації.

Головна діяльність «Торгсину» проходила в найбільших торговельних одиницях. Особливо високі показники спостерігались в голодні 1932–1933 роки. Вже в січні 1932 року лише двома приймальними пунктами в Україні було одержано 17 кг золотого брухту. В лютому населення здало 96 кг, в березні того ж року – 141 кг, а в квітні було зібрано 120 кг золота. Наплив населення був величезним, деколи за день працівник «Торгсину» приймав до 800 г золота. Часто в найбільших приймальних пунктах за день обслуговувалось близько 400–450 осіб, що здавали золоті предмети. Це було основним стимулом до стрімкого розширення торговельної мережі в ці роки.

«Торгсин» приймав дорогоцінні метали за дуже вигідними для себе цінами. Грам срібного брухту 84-ї проби в грудні 1932 року тут коштував 1 крб. 25 коп. За монети старого карбування (так зване банківське срібло) давали 1 крб. 15 коп. – 1 крб. 30 коп. Монети старого зразка номіналом 10–50 коп. містили 1,8–9 грамів чистого срібла, а в одному карбованці було 18 грамів срібла при його лігатурній вазі у 20 грамів. В цей час 1 грам срібла на Нью-Йоркській біржі коштував близько 1 крб. 80 коп. Можна підрахувати, який величезний прибуток мала мережа «Торгсину» від купівлі карбованця старого карбування.

Випадок зі сріблом досить цікавий, адже він певним чином показує те, якою була стратегія виживання в ті важкі часи. Після дозволу в жовтні 1932 року

приймати срібло, а не лише золото до торговельних пунктів «Торгсину», з'явилося чимало «підприємців», що скуповували в населення срібні монети радянського чекану для подальшого переплавлення та здачі в приймальні пункти. Спочатку такі злитки мали досить явні ознаки свого справжнього походження: надпис «Пролетарии всех стран объединяйтесь», зображення серпа та молота тощо. Та згодом їхня робота стала більш досконалою, а сліди кримінальної діяльності стали не такими явними. В одному з доносів можемо прочитати: «деклассированный и преступный элемент умудрился технически улучшить свою работу»⁶.

Але срібло дуже подешевшало навіть на світовому ринку порівняно з дореволюційними цінами (тоді воно коштувало майже втричі дорожче). До того ж у «Торгсині» платили за нього значно менше від світової ціни. Ці чинники спонукали людей здавати не срібло, а в основному золото. На світовому ринку воно коштувало незрівнянно дорожче.

Скупка золота розпочалася в січні 1932 року. З кожними наступним голодним місяцем вона приносила все більше валютних надходжень. Наприклад, у квітні цього року, за даними лише двох приймальних пунктів у місті Харкові вони досягли 294 тисячі карбованців⁷.

Основним джерелом надходження цінностей були не валютообмінні операції інтуристів чи грошові та продуктові перекази, а золото-брухт та дорогоцінні монети старого карбування, які торгсинівські магазини скуповували в населення. В Харкові та Одесі частка надходження валюти від реалізації побутового золота становила 44–47 %. Ці показники були значно вищими від загальносоюзних у системі «Торгсину». Найбільший відсоток надходжень був від обрядово-побутового золота (брухту) – 35,8 %, золоті монети старої чеканки склали 14,4 % валютного плану. Найбільша частина плану по скупці побутового золота була виконана взимку та весною 1932 року. Це й не дивно, адже це був один з найтяжчих періодів голодомору 1932–1933 років. Торгівля хлібом в обмін на «валютні цінності» була доволі ефективним засобом мобілізації коштів.

Вже восени 1933 року до приймальних пунктів «Торгсину» почало надходити значно менше золота, коли працівники колгоспів отримали аванс на трудові і відсоток хлібозаготівель в колгоспах нарешті відповідав нормам хлібофуражного балансу.

Що до географії золотозаготівель у мережі «Торгсин», то абсолютним лідером станом на 1932 р. була Московська контора. Лише за дев'ять місяців до неї надійшло 3,6 тонн чистого золота, в грошовому еквіваленті – це 4,6 млн. крб. Ця сума складала більше, ніж четверту частину золотоскупки «Торгсину» за весь рік. Ленінградська обласна контора заготовила золота приблизно на 2 млн. крб., посівши друге місце. На третьому – знаходилась Харківська (1,5 млн. крб.). Взагалі українські обласні контори виділялись високими показниками. Одеська заготовила золота на 0,8 млн. крб., Київська – на 0,6 млн. крб. Значно відставали Башкирська (144 тис.), Далекосхідна (111 тис.), Казахська (17 тис.) контори.

Результати роботи торгсинівських контор в 1932 р. відображають географію голоду. Високими були показники по українським конторам. Загалом Київська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Маріупольська та Вінницька контори за

дев'ять місяців 1932 р. заготовили золота на 3,5 млн. крб. (чекану – на 1,2 млн., та лому – на 2,3 млн.). УСРР забезпечила більш, ніж п'яту частину всієї закупівлі золота по Радянському Союзу за вказаний період. Найвищі показники виконання плану були в найбільш голодні місяці – з квітня по червень. Але, заради справедливості потрібно зазначити, що значною мірою такі висновки золотозаготівель 1932 р. свідчать і про нерівномірність розвитку мережі «Торгсин». Адже найстаріші московські та українські контори мали досить розвинуту мережу магазинів та йшли попереду. Новіші торговельні точки, які тільки знаходились на стадії формування, часто відставали.

Голодний 1933 рік дійсно приніс величезні прибутки торговельній мережі «Торгсину». Але з новим врожаєм 1933 року та досить вагомим покращенням продовольчої ситуації, зменшилися і надходження золота та срібла. З огляду на це, восени 1933 року держава дозволила скупку діамантів в трьох містах – Москві, Ленінграді та Харкові. Ціни на них були доволі високими, порівняно з цінами на побутове золото. За карат діамантів з певними фізичними дефектами в приймальних пунктах «Торгсину» платили 12–25 крб., якщо каміння було круглої форми. Продовгуваті діаманти коштували дещо дорожче – від 15 до 35 крб. В залежності від збільшення ваги каменю зростала і його ціна. Білі ребристі (1–4 карати) коштували 30–60 крб., опуклі – 40–80 крб., розлогі – 45–95 крб., за чисті діаманти можна було отримати 130–260 крб. за один карат. Вони направлялись до Державного банку через Наркомат зв'язку з поміткою «особливого значення», а не службою фельдзв'язку НКВС⁸.

Існувала Центральна база діамантів та дорогоцінних металів. З інструкції ВУК «Торгсину» до Центрального сортувального пункту по діамантам від 9 травня 1934 року можна зробити висновок, що до скупки діамантів відносились з належною підготовкою та серйозністю. В ній йдеться про спеціальне фінансування на утримання інструкторів для прийомщиків дорогоцінного каміння. Навчання проходило в основному для працівників з периферії.

Скупка діамантів відбувалась в спеціально пристосованих приміщеннях. Для цих цілей, на спеціально виділені кошти, було проведено переобладнання старих приймальних пунктів. В даній інструкції також вказувались перспективи розгортання мережі скупунктів, відповідно до чого планувалось збільшення заробітної плати оцінщиків⁹.

Власниками фамільних діамантів здебільшого було міське населення, що в свій час придбало їх за кордоном. Всього за чотири місяці операцій з діамантами на рахунок «Торгсину» надійшло близько 600 тисяч карбованців, з яких було реалізовано за кордоном 243 тисячі. За успішну торгівлю «коштовним камінням» робітники «Торгсину», що безпосередньо працювали з діамантами, на початку 1934 року отримали премію загальним розміром 13 тис. крб.

Існувала ціла система заохочень для приймальників діамантів. Щоб стимулювати працю оцінщиків Держбанку, які використовувалися на прийомі діамантів по сумісництву їх роботи на скупунктах дорогоцінних металів, використовувалась преміальна шкальна система:

1) при скупці діамантів на суму до 72 крб. на місяць, оцінщик отримував пайок – 2 крб. на місяць,

2) при скупці діамантів на суму більше 72 крб. на місяць, оцінщик, крім цього пайка, отримував додатково преміальну оплату праці в совзнаках в розмірах, передбачених у вказаній нижче таблиці¹⁰:

Таблиця 1.

Система заохочень для приймальників діамантів системи «Торгсин».

Норми скупки (в карбованцях)	Розмір додаткової премії, яку отримував оцінщик за кожний карбованець скупки (в копійках)	Загальна сума премії (в карбованцях)
72–100	30	8,40
100–125	35	17,15
125–150	40	27,15
120–175	45	38,40
175–200	50	50,90
200–225	55	64,65
225–250	60	79,65
250–275	65	95,90
275–300	70	113,40

При скупці діамантів на суму, що перевищувала 300 крб., оцінщик отримував тверду ставку в розмірі 125 крб. від В/О «Торгсин».

Крім діамантів, Київська обласна контора «Торгсину» здійснювала прийом також іншого дорогоцінного каміння: сапфірів, смарагдів, рубінів, олександритів а також перлів та виробів з кольоровим дорогоцінним камінням. Для цієї цілі виділявся персональний приймальник, що мав підготовку з ювелірної справи. Його перевіряли через відповідні органи відносно соціального положення, судимості, можливості допущення до скупки дорогоцінного каміння. Такий приймальник мав пройти обов'язкові курси підготовки, що організовувались в Москві¹¹.

Серед дорогоцінного каміння, яке здавали до торгсинівських приймальних пунктів, значне місце посідали агати. Залежно від кількості та ваги прийнятого каміння приймальники також отримували заохочення у вигляді відсотків¹².

Окрім прийому дорогоцінних металів та каміння існували й інші шляхи «видобутку» іноземної валюти для «Торгсину». Зокрема продаж за кордон антикваріату та творів мистецтва. Ще влітку 1927 року постановою РНК Радянського Союзу Наркомату торгівлі було дозволено вивозити за кордон предмети розкоші та старовини, якщо вони не мали музейного значення. Та з появою «Торгсину» цю діяльність він узяв на себе. Так як в ці роки країні особливо була потрібна валюта, права торговельної мережі, пов'язані з продажем антикваріату

швидко розширювались. Реалізація цінностей антикваріату виділялась окремим пунктом в плані «Торгсину». В той час як антикварним та комісійним магазинам було заборонено вести торгівлю художніми цінностями «експортного» значення, «Торгсину» було дозволено купувати їх в музеях, магазинах та просто в приватних осіб з ціллю продажу іноземним туристам в Радянському Союзі а також для експорту за кордон. Про те, що експорту підлягали лише цінності, які не мали музейного значення, ніхто вже не згадував.

«Торгсин» повинен був організувати за кордоном продаж витворів мистецтва, при цьому всіляко намагався «покращити асортимент». Це було не дуже складним завданням, адже в музеях збереглись прекрасні та багаті колекції ще з царських часів. Ікони, ордени, ювелірні вироби часів Петра I та Катерини Великої, полотна портретистів XVIII ст. та передвижників XIX ст., старовинні сервізи, картини художників початку XX ст. та митців радянського часу тощо – «Торгсин» вилучав рідкісні, найкращі речі, не дивлячись на те, що при цьому зазнавали шкоди експозиції музеїв та розбивались колекції¹³.

З метою «видобутку» якнайбільшої кількості іноземної валюти було утворено Всесоюзне об'єднання «Антикваріат», яку займалось експортом. У 1932 році за кордон було відправлено старовинних коштовностей, різних творів мистецтва вартістю близько 2,6 млн. крб.¹⁴.

Початок 1930-х років – період світової кризи, в умовах якої експорт витворів мистецтва проходив майже за безцінь, адже кон'юнктура ринку тоді була досить несприятливою. Експортні ціни на предмети мистецтва та старовини знижувались. План експорту виконувався екстенсивно, так як і в багатьох подібних випадках це відбувалось за рахунок збільшення об'ємів вивезення. До того ж не такий великий прибуток ця справа приносила для потреб індустріалізації, ціни на вивезені предмети не відповідали їх реальній вартості. За даними антикварних фірм та міжнародних аукціонів, в 1931–1933 рр. Радянський Союз від продажу витворів мистецтва, ювелірних виробів та антикваріату отримав всього лиш близько 5 млн. крб.¹⁵.

Ще одним важливим джерелом прибутку для мережі «Торгсин» були грошові перекази, що надходили з-за кордону в такій потрібній для країни іноземній валюті. З багатьох країн світу до України надходили не лише грошові, а й продуктово-речові перекази. Валютні – до адресата потрапляли через систему «Торгсину» і Державний банк, продуктові ж – через південні порти, в основному через одеський. Деякий час, а саме до березня 1932 року, всі перекази в закордонній валюті отримувало виключно центральне об'єднання «Торгсину» в Москві. Адресатам доводилось ждати на очікувану суму протягом двох – трьох місяців. Таке зволікання було недопустимим в голодні 1930-ті роки, адже більшість переказів здійснювалось з метою допомоги в складній продовольчій ситуації від родичів та друзів з-за кордону. При цьому за обслуговування проходження посилок відраховували 25, а подекуди й до 54 відсотків від їхньої початкової вартості.

В основному перекази до радянських громадян надходили з Австралії, Америки, Канади, Німеччини, Франції, Польщі, Палестини, Чехословаччини, Англії,

Китаю, Скандинавії. Мали місце й внутрішні перекази. Валюта надсилалась до «Торгсину», котрий реалізовував її через Державний банк.

Головною стимуляцією для збільшення потоку переказів до Радянського Союзу було поширення звісток про голод на його території, зокрема на Україні на початку 1930-х років. Звідси надходила численна кількість листів друзям та родичам за кордоном з проханням про допомогу¹⁶.

Іноземні банки, через які проходили операції по відправленню переказів були досить різноманітними. Наприклад, в Америці це у більшості випадків «Амальга-банк» в Чикаго та «Амалгалейтед Банк» в Нью-Йорку.

В разі здійснення операції по перерахуванню валюти, 1 англійський фунт коштував 6,55 крб. золотом, відповідно 1 долар – 1,94 крб.¹⁷.

У більшості випадків фізичні особи отримували перекази на досить мізерні суми (1–5, рідше близько 20 доларів, 50 франків, 5 фунтів стерлінгів). Але навіть невеликі гроші могли врятувати від голоду¹⁸.

Мали місце часті зловживання з боку робітників «Торгсину» щодо переказоотримувачів. Наприклад, касир агентства на практиці практично на любий з переказів (старі перекази, чи перекази, отримувачі яких померли) міг виписати товарну книжку на своїх рідних чи знайомих. Досить часто такі операції проходили зовсім непоміченими.

При перерахуванню переказів на інші міста доручення Державного банку в більшості випадків не переглядалися. Завідуючий агентством не перевірявся, рідко де вимагався його підпис. Опис на отримані перекази при передачі Банку завідуючим агентством часто теж не перевірявся і не переглядався.

При перерахунку переказів на інші міста в картці подекуди не залишалось ніякого сліду. В таких випадках переказоотримувачі не отримували повідомлення від агенції. Давали знати про це лише у випадку, коли клієнт прислав запит з оплаченою відповіддю¹⁹.

Звичайно, зважаючи на такий стан справ, до «Торгсину» надходили численні скарги від клієнтів. Але виправити ситуацію було не так вже й просто з боку переказоотримувача, для цього вимагався цілий ряд документів²⁰.

Існувала велика кількість неоплачених переказів по різноманітним причинам: нерозшук, виїзд в невідомому напрямку, смерть клієнтів, неявка за отриманням переказу тощо.

Як і на золото, існував план надходження валюти через систему переказів. За перші три квартали 1932 року «Торгсин» не виконав плану, тому в жовтні 1932 року від нього вимагали максимально зосередити валютні засоби, визнавши за мінімальний план у 2,1 млн. крб. За перший квартал 1932 року через систему переказів надійшло 2,6 млн., за другий – 3,6 млн., за третій – 3,2 млн., а за четвертий тільки 1,4 млн. інвалютних карбованців²¹.

У 1933 році структура цінностей, що надходила до мережі «Торгсину», зазнала деяких змін. Значно зменшилась частка валютних переказів з-за кордону та іноземної валюти готівкою. Якщо в 1932 році вона складала майже половину доходів «Торгсину» (41 %), то в 1933 році вона опустилась до 21 %. Хоча насправ-

ді значного падіння не відбулося. В основному зменшилась відносна частка валютних переказів та готівки щодо надходжень побутових цінностей, обрядового дорогоцінного металу, ювелірних виробів (золотого та срібного лому), монет старої чеканки, які різко збільшились в умовах голоду²².

Аналізуючи досліджувану проблему, можна зробити висновок, що справа прийому золота, срібла та дорогоцінностей, операції з переказами були важливими ланками в системі видобування мережею «Торгсину» іноземної валюти. В основному зростання задачі побутового золота та монет старого карбування, збільшення надходжень переказів в УСРР було зумовлене важкою продовольчою ситуацією. Голодомор 1932–1933 років був основною передумовою розквіту системи «Торгсин», надходженню валюти на користь держави.

¹ Марочко В.І. «Золотий дощ» 1932–1933 рр. / Урядовий кур'єр. – 11. 02. 2009. – № 24. – С. 13.

² Марочко В. «Торгсин»: золота ціна життя українських хліборобів / Главред. 13. 11. 2008.

³ Осокіна Е.А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86.

⁴ Осокіна Е.А. Золотая лихорадка по-советски // Родина. – № 9. – 2007.

⁵ Осокіна Е.А. Шлите доллары на торгсин. // Родина – 1997. – № 2. – С. 70–73.

⁶ Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 95.

⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 464.

⁸ ДАКО. – Ф. Р-610. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 15.

⁹ ЦДАВО. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 1.

¹⁰ Там само. – Спр. 47. – Арк. 54.

¹¹ ДАКО. – Ф. Р-610. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 14.

¹² ЦДАВО. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 58.

¹³ Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 91.

¹⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 471.

¹⁵ Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 91.

¹⁶ Там само. – С. 87–88.

¹⁷ ДАКО. – Ф. 912 с/р 610. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 1–5.

¹⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 22.

¹⁹ ЦДАВО. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 73.

²⁰ Там само. – Спр. 6. – Арк. 13.

²¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 471.

²² Осокіна Елена. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 95.